

המרכז לחקר האישה ביהדות עייש פנייה גוטספלד הלר

האשה ביהדות :

סדרת דיננים

האשה הדתית - המשכיות וחידוש

ד"ר נעמי ג' כהן (אוניברסיטת חיפה)

האשה הדתית - המשפחות והחידוש

נעמי ג. כהן

בטאמר זה אותאר את הייאני טאמקיי" שלי באשר למפשי בין הדברים העומדים על סדר יומן של המפניזים השמרני לבין השקפת העולם החלבתית.

פרקי מאמר:

1. המושגים דת ומפניזים
2. הלכה ופסיקה - השפעת המצב החברתי הקיים על הפסיקה
3. נשים בתפקידי מנהיגות בתורה וחידוש הדת והאשה
4. ריבנד מעמד מולל ביהדות
5. על סדר היזום הדברי סיוגים

1. המושגים דת ומפניזים

חידון באשה הדתית מתנייח, מטבע הדברים, רק למי שמקבלת על עצמה את מרות ההלכה. כך, למשל, כל חידון בלימוד תורה שבגלל-פה כמדכ חשוב בתחוד הבת (נבדל מן העיסוק האקדמי או המקצועי בולמוד ובתורה שבגלל-פה), חינו פעל יוצא של ההכרה במרכזיותה של הספרות החלבתית בעולמן של האדם היהודי. אם לא רואים בתלמוד ובכל הספרות שבעקבותיו את מקור חיותנו, אין חשיבות מיוחדת ללימוד ספרות ההלכה - לא לנשים ולא לגברים. אין פלא, אפוא, כי מקום נושאים אלה הולך ומצטמק בתכנות הלימודים של בתי-הספר החילוניים. מסובך בהרבה הוא מה שמשותמע מן המושג "מפניזים": נוח היה בהרבה לוותר על מושג זה, אולם לא רחוקה לי מלה אחרת המבטאת את מכלול סדר

הרצאת זו נישאת בבנס הסוד של "ישראל נשים דתיות", בקיץ תשי"ט (נוב 1998). ד"ר נעמי כהן לימוד שנים רבות בתוגים למחשבת ישראל ופילוסופיה יהודית של אוניברסיטאות תל-אביב וחופת. כיום מכהנת ד"ר כהן כעמית מחקר בכיר של הקמרת לדעת יהודית על"ש וולפסון באוניברסיטת חיפה ומפוספר ללימודי יהדות בספרטוס קולג' (שיקגו), ב היא חונכת תלמידים לעתאר מתקדם ובמתחלקת "החילומדיים מסורתית" - *Orthodox Judaism*. כן היא מלמדת תלמוד בשיעור קבוע לנשים בביתה בוהפר זה שמונת-עשרת שנת.

המרכז לחקל האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספילד תל
 המרכז הבין-תחומי לחקר האשה ביהדות פועל כחידה עצמאית במקולטה ליהדות באוניברסיטת בר-אילן. תחת הנהגדה של המרכז הוא כי מחקר אקדמי המנתח את השורשים של מקום האשה ביהדות יתרום לא רק להשלמת התמונה החסרה של האשה בעבר, אלא גם לחוותה ולמקומה בחברה בחוזה. מטלות המרכז הן מחקריות והינוכיות-ציבוריות.

המרכז מעודד מחקל שנועד לתעשיר את חקיע שלנו על החיסטוריה של האשה היהודיה ועל מקומה בחיי החברה, הדת, המשפט והיצירה היהודיים. המרכז יזום לשם כך תכנית פרסומים, מקיים כנסים אקדמיים וכן תומך במחקרים ספציפיים.
 המרכז רואה חשיבות בהשפעה על התחום החינוכי-ציבורי ויזום פעולות המכוונות להשפעה על המודעות הציבורית באשר למקומה של האשה ביהדות. לשם כך לוקח המרכז חלק במעלות המיועדות לשינוי המודעות הנשית הדתית וכן פונה אל הציבור הרחב בפורומים ציבוריים שונים. מתוך מטרה לחוות גורם משפיע בתחום החינוכי יזום המרכז השתלמויות מורים והכנת תכניות למורים בתחומים המבטאים את ייחודה של האשה היהודית.

תחלת המולד (אוניברסיטת בר-אילן)
 פרופ' משה גרסיאל ויוני החנהלת, דיקן המקולטה למדעי היהדות, פרופ' טובה כהן (ראש המרכז), המתחקה לספרות עם ישראל, ד"ר נפה ברלבג (המתחקה לספרות עם ישראל), ד"ר רות הלפרין-קדורי (המקולטה למשפטים), פרופ' דפנה זירעאל (המתחקה לסוציולוגיה), ד"ר שמואל פינר (המתחקה לעולדות ישראל), ד"ר יוסף פליישמן (המתחקה לתניין), פרופ' אריה פרימר (המתחקה לכינויה), ד"ר מרגלית שילה (המתחקה ללימודי אור ישראל), פרופ' סיון סרד (המתחקה לסוציולוגיה).

תורה מייצגת בליאומו
 גבי טובה אילן, הרבנית מלכה בינה, גבי ב' גרינברג, גבי סוזי חוכשטיין, מר בנימין חיל, גבי פניה חיל (מיסדת המרכז), סאילי (מייסד אהוב נא), גבי רחל פריסטנברג, הרב שלמה רייסקין, הרב עמנואל רקמן, ד"ר אוראד שטיינברג, גבי סאה שקדיאל.

תורה אקדמית מייצגת בליאומו
 פרופ' סילבה ברק פיישמן (אוניברסיטת ברנדייס), ארה"ם, פרופ' יהודה גלמן (אוניברסיטת ב' גוריון), ישראל, פרופ' אברהם גורסמן (אוניברסיטת העברית בירושלים), ארה"ם, פרופ' פולה היילמן (אוניברסיטת ניל ארה"ם), פרופ' סיון הנלמן (אוניברסיטת מרילנד), ארה"ם, ד"ר דבי וייסמן (רכס, ישראל), ד"ר יואל וולוסקי (נשיבת פלסטביש, ארה"ם), פרופ' אלימלך ויסטרין (אוניברסיטת תל-אביב, ישראל), ד"ר נעמי כהן (אוניברסיטת חיפה, ישראל), ד"ר חנה נוח (אוניברסיטת תל-אביב, ישראל), ד"ר חנה ספראי (מכון חרסמן, ישראל), פרופ' דבי קאופמן (אוניברסיטת נורת'וסטרן, ארה"ם), פרופ' אלסי שליי (מכון שכטר, ישראל).

ראש המרכז: פרופ' טובה כהן

התנועה הפמיניסטית התחילה, בראשית המאה, במאבק לקבל זכות הצבעה לנשים; ואחר שהושגה זכות זו, פנתה למאבק להשגת מעמד של שוויון לנשים, שהיוו קטגוריה מקופחת רק משום היותן נשים. בראשיתו התרכז המאמץ בתחומים כמו השכלה, עיסוק מקצועי ואפשרויות קידום מקצועי לדרגות גבוהות, שבר שווה לעבודה שווה וכ'. במקד סדר היום של הפמיניזם עמד מאבק לביצור זכותן של נשים להנות ממכלול ההזדמנויות, החיגים וההכרה הציבורית שהם מנת חלקם של גברים. התנועה הפמיניסטית קראה גם לשניי בהרכב המנהיגות הציבורית המקצועית והתרבותית, על-די הכללה שוויונית של נשים.

אנו מכירות תודה לאלה שקדמו לנו ולחמו למען החיגים שלא באו מעצמם. אנו אסירות תודה לסבתות שלנו שלחמו בעבר זכויות נוספות שהיום נראות לנו אלמנטריות במובהק, כמו למשל הזכות לבחור ולהיבחר לפירמנט או לבית-הגנבהים. זכויות אחרות שהן חשיבו, ואף הן נראות לנו היום בסיסיות כל-כך, הן - למשל - בעלות משותפת על רכש שנרכש במשותף, או הזכות נשקדות היותה לבעל בלבד, להל רכש נפרד לגמיר גם בתוך מסגרת הנישואין. הפמיניסטיות הן שהשיגו גם זכות לאשה לדרש, במקרה של נישואין, את החזקת הילדים גם מעבר לגיל של קטנים ממש. לא תמיד היה זה כך, לא על-פי החלטה ולא על-פי חוקי המדינות בעולם. זכויות אלה ואחרות, שלנו הן נראות כנתונות מימי בראשית, הושגו רק אחרי מאבקים נמרצים וארוכים שכללו גם תעלואה של מרדנות הציבור לצורך בתיקונים בשטח.

בדומה לכך רצוי שזכור כי גם בתחום ההשכלה הנובה לנשים, הנראית לנו מובנת מאליה היום, לא היה לנשים שוויון הזדמנויות עד לפני זמן לא רב כל-כך. הגם שהיו אוניברסיטאות לנשים גם קודם לכן, רק בשנות השלושים של המאה הזאת הצליחו נשים להתקבל באוניברסיטת קיימברידג' שבאנגליה כתלמידות מן המניין, הזכאות לקבלת תואר אקדמי בסיום למדתיהן?

התובעתי על הדברים הללו בראשית דברי, בין השאר, משום שכפי שנראה בתמשיך, אחת מאמות המידה המלכותיות החשובות במסיקה הקשורה לנשים הינה מצב ומעמדן בחברה שבתוכה מתעוררת השאלה העומדת לפני הפוסק. לכן מעמדה של האשה בחברה חשוב לאשה הדנית לא רק בגלל האינטרסים המשותפים לכל הנשים, אלא גם מאחר שגם בנושאים הפנים-חלכתיים, מעמדה של האשה בחברה הינו גורם בלתי-נפרד (inseparable) ולעתים גם מכריע, של המסיקה.

היום של מה שניתן לכנות "הפמיניזם המתון" או "הפמיניזם הסלאסי". מעבר לנוחות השימוש בביטוי מקובל, נראה לי שתהיה זו כפיות טובה הנובלת בפני מוסרי להנות מהחיגים, בלי להכיר ולהקיר את מי שאבאקו לפנינו להשיגם. לכן אני מגדירה את עצמי כפמיניסטית, למרות שתנועות הנשים הפמיניסטיות אינן מקשה אחת. אני מודעת לכך שבין אלה המגדירות את עצמן כפמיניסטיות ישנן נשים שהתנהגותן מעוררת שאט נפש, אולם שיטתן לא עתידה לעמוד לאור זמן, שהרי כלל ברזל הוא ששיטה חברתית שאיננה ערוכה להמשכיות ביולוגית, נידונה לכליה בתוך זר או שני דורות לכל היותר.

מובן שאני שוללת את סדר היום של ה"עשבים השוטים", ובמיוחד של אנשי העסקים שבארה"ב, שבזמן האחרון הופכים את המושג "פמיניזם" לקריסטורה ועושים אותו לקודם לחפור בו, לעשות כסף. אך אולי תופעה זו מעידה דווקא על כוח הרב של הקודם לחפור בו, המושגים הנדלים, החשובים באמת, הם אלה ה"ענבים" ובהם משתמשים תוך הפיכת משמעותם. כך, לדוגמה, הכשיר ברוסיה הקומוניסטית את המשטר הרוזני והאכזר, על-די שכנו אותו "דמוקרטיה עממית", אך האם העלה מישחו על דעתו כי לשם כך צריך לוותר על המונח "דמוקרטיה" ועל הערכים האותנטיים שהוא מגולם? לדעתי יש בוכתו של פמיניסטיות דתיות בעלות ביטחון עצמי לתרום תרומה מכרעת לניווט התנועה כולה חזרה לאפיקיה המקורי. לכן אקדיש עוד מילים מספר לליבון המונח "פמיניזם" ואני תקווה שהדברים הללו יכשירו את המלה לבוא בקהל.

חוק הפמיניסטי המרכזי דוגל ברעיון - מובן כל-כך מאליו ועם זאת מהפכני כל-כך - שנשים הן בני-אדם. לא כאן המקום להאריך בכך, אך יכולתי להעיד מניסיוני האישי, העשיר למדי, שחדבר אינו מובן מאליו כלל ועיקר, לא בעולם של שומרי תורה ומצוות ולא מחוצה לו, לא בישראל ולא בעמים.

האמרה המפורסמת במסכת ברכות נ', ע"ב, "ישלשה מרחיבין דעתו של אדם, ואלו הן: דירה נאה ואשה נאה וכלים נאים", מדגימה את הצורך בפעולת הסברה. האשה מרחיבה דעתו של "אדם", משמע שהיא עצמה אינה "אדם"; והשלישית שקשה להבהיר לגבר המצוי מדוע אין לראות באמרה זו מחמאה לנשים, אלא התייחסות פוגעת, מדגימה את הבעיה. אף-על-פי-כן אני משוכנעת כי היום הגבר הדתי המצוי אכן רואה באשה אדם, לפחות במישור החברתי. מכל מקום קביעה זו, שאשה הינה אדם, אינה אלא ניסוח מודרני של הסתובב בבראשית א', כו: "ויברא אלקים את האדם בצלמו, בצלם אלקים ברא אותו, זכר ונקבה ברא אותם".¹

הדעת על כך שמקופלת בדבריו אלה של הרמב"ם התנגדותו לנוהג שהיה מוכר לו - לא לנתת לאשה לצאת בכלל, כי הוא מדגיש: "שיאנה בבית הסוחר עד שלא תצא ולא תבוא". רגשותיו של הרמב"ם לנקודה זאת משתקפת גם בהתמקדותו לכפית גט: כשאשה טוענת "מאז עליי, מצוין הרמב"ם כי האשה אינה "ישבתי" ביד בעלה.⁵ ואלם באותן השנים ממש, חיה אפשר גם אחיה, וזה עולה מפסקים, לא של רבנים "מודרניים", אלא של גדולי אשכנז. נתחיל במעשה המוכר בחרוז ויטרי.⁶ שם את קוראים בסיומן רמה, העוסק בהלכות פורים:⁷

מעשה שהיה ואירע פורים סאחד בשבת, וקדמו להזענות בחמישי בשבת [...]. וראתה אשה אחת לפני רבנו (וי"א לפני רש"י), שהיה לה **ל-25 אחר** השלושה. ושאלה [אם] איפשר שתתענה למחר ותאכל היום מפני טורח הדרך.⁸

תהיה הסיבה לאילוץ של אותה גברת "לרכב אחר השלושה" אשר תהיה, ברור שהיא לא ישבה ספונה "בזווית ביתה" כהמלצת הרמב"ם. ודוק: לפי המסופר פה, האשה הזאת שהקפידה מאוד במצוות, היא שכאה לפני רש"י לשאל את שאלתה. בדומה לכדמאלפים גם דבר הרמב"ם,⁹ החקשר הוא נסיונו של בעל מלמט את אשתו מתשלום חוב כספי לצד שלישי בטענות "הלכתותי", והרמב"ם אינו נותן את ידו לכך:

נשאלתי על ראובן, שתבע אשת שמעון לדין על פיקדון שהפקד בידה, ונתתיבה גם פירעון גם שבעה וטוען שמעון "מה שקנתה אשה קנה בעליה", ואין לה מה לשלם, כי ישעשתה רעה,¹⁰ ותעל גם אינו רוצה שתשבע ותתבה בבית דין.¹¹

מתוארת כאן אשה העוסקת במשא ומתן עם יהודי אחר, ולא רק חולכת לבית אביה ולבית האבל "פעם, פעמים בחודשי". טענות הבעל, גם אם אינן הוגנות, "מה שקנתה אשה קנה בעלה" ושישקולי צניעות משחררים את האשה מחובת השבעה בבית-דין, מותמכות על נמרות מפורשות. ואף-על-פי-כן הרמב"ם פוסק אחרת:

וכל שכן בזמן הזה, שהנשים אפטרופסות (של בעליהן), והנוניות ונשאות ונותנות ולוות ופלות ופורעות, ונפקדות ומפקדות. ואם נאמר: אין נשתיין על משאן ומתן,¹² איך מניח היום לכל בריה, ויבאו להזמנע מלשא וליתן עמה. ויש משום תקנת השוק -- לעשות תקנת שלא ימנעו.

גם אם הדברים כבר ברורים דיים, בכל זאת אבא לחזוק התמונה דוגמה אחר

2. הלכה ופסיקה - השפעת המצב החברתי הקיים על הפסיקה

כדי לחדגים עד כמה משתנות הפסיקה בהותאם למציאות החברתית הנתונה, בחרתי במספר דוגמאות מותד ספרות הפסיקה של ימי-הביניים. הציטוטים הם מדברי הרמב"ם, רש"י, הרמב"ם, הרמב"ם מרומנו, ומחבר הלבו,³ כולם נמיים עם גדולי הגדולים שחיו בין המאות ה-11 - 13, דהיינו, פסיקים שאינם מרוחקים כל-כך בזמן זה מזה.

את המוכאה הראשונה אביא מותד משנה תורה לרמב"ם,⁴ מותד פרק העוסק בקביעת פירטי הביגוד שהבעל חייב לספק לאשתו במסגרת מילוי התחייבותיו של "שאר, כסות ועונה". החקשר של דברי הרמב"ם הוא, אפוא, חובותיו הכלכליות של הבעל לאשתו, אולם כבדרך אגב באה לידי ביטוי גם דעתו כאשר לנדרי צניעות של האשה, וכך הוא כותב בהלכות אישות פרק ג הלכה יא:

מקום שדרךן שלא תצא אשה ביום כפפה שעל ראשה בלבד וי"א רק בכיסוי ראשן עד שיהיה עליה דרדי והואפת את כל נפשה כמו סלית נותן לה בכל הכסות רדדי... ואם היה עשיר נותן לה לפי עשיר, כדי שתצא בו לבת אביה או לבת האבל או לבת המשתת, לפי שכל אשה יש לה לצאת וללכת לבית אביה לבקור ולבית האבל ולבית המשתת לנמול חסד לרעותיה ולקורבתיה כדי שיטבאו הם לה, שאינה בבית הסוחר עד שלא תצא ולא תבוא. אבל נמי הוא לאשה שתהיה יוצאה תמיד [...]. ויש לבעל למנע אשתו מזה ולא ייחנה לצאת אלא כמו פעם אחת בחדש או פעמיים בחדש כפי הצורך, שאין יופי לאשה אלא לשש בזווית ביתה שפך פתגם [ותחלים פתח] כל כבודה בת מילך פנימה.

ניתן להרכיב במובאות ברות זו, אולם נסתפק בקטע זה, שמתוכו ברור המרחק בין מנהגי זמנו (שהשפיעו על פסיקותו) של הרמב"ם ובין מנהגיו עתה. דבריו אלה רואיים אולי שישמשו כאזהרה בפני קבלה כוונה של "הדיוק" לכאורה, בפני התבטלות לפי פסיקה של רבנים פה ובזמן הזה, כאשר פסיקותם מותמכות על פסיקים שניתנו במצב חברתי שונה.

ראוי גם לשים לב לכך כי הרמב"ם אינו קובע שאשה חייבת בדרך כשתיה יוצאת מן הבית אלא שבפקום שפך נחזן, חייב הבעל לספק לה רדדי סאיכות התואמת את מעמד הכלכלי. וכן הסינא שייש לבעל למנע אשתו [...]. ולא ייחנה לצאת אלא כמו פעם אחת בחודש או פעמים בחדש. כפי הצורך... עד כמה שהדברים הללו מדהימים בקריאה ראשונה, הם מדהימים עוד יותר כשנותנים את

אנסה עתה לענות על השאלה כיצד עולים בקנה אחד ההבדלים שתוארו לעיל, בין הפסיקה השונה במקומות שונים עם, אמונתנו בניצחיותה של ההלכה; כיצד ניתן להסביר את הקשר שבין שני היבטים של ההלכה: מצד אחד ההלכה היא סד כל המסורות ותקנות החכמים לדורותיהם, ממשה רבנו ועד האחרון שבאחרונים, ולכן אינה יכולה שלא להיות בתהליך של השתנות מתמדת; ואלו מצד שני ובעת ובעונה אחת, ההלכה מוגדרת כנצחית ובלתי משתנה.

ההשתנות והנצחיות הן שני חורזי של פסק ההלכה; הפסיקה היא החלת התהליך ההלכתי הנצחי והמופשט על שני יסודות מוחשיים שיש בהם ממד של השתנות: המסורות ההלכתיות כפי שצמחו ונמסרו מדור לדור (והרי הצומח מטבעו, אינו יכול להיות במצב סטטי), והמצאות הספציפית – כפי שתופס אותה הפוסק בעת הפסיקה. מעשה הפסיקה מכפיף אפוא את ממדי הזמן והחומר של העולם הנגשמי לתהליך ההלכתי הנצחי.

במלים אחרות: פסיקה היא הגשמת החלכה הנצחית (הגשמה במשמעות של sanctification), והכנסתו לתוד הממד החמרי-הגשמי המוגדר, כאמור, בפרמטרים של זמן ומקום, וזו הסיבה שאין להביא הלכות ומנהגים מנותקים מהקשר פסיקתי והנהגתי. מכאן שההתחייבות לתיבטים הסוציולוגיים בחברה שבעברה נפסקת ההלכה, הינה חלק בלתי נפרד ממעשה הפסיקה. לכן במקרים רבים אי אפשר לשאול מה אומרת ההלכה בנושא כל שהוא (כולל נושא הקשור במעמד האשה) ולקבל תשובה אחידה וחד-משמעית. מעמדתן של נשים בהגדרה ספציפית הינו מרכזי מהותי בפסיקה ובמסקנותיה, ולכן הפסיקה תהיה שונה מהגדרה להגדרה – כפי שראינו בדינאמיות שלעיל.

נסיים בדברי המרא בבבלי מנחות, הניסקת בקשר החדוק, הכלתי ניתן להפרדה, בין אותם שני החיבטים של ההלכה: שכאמור, מצד אחד היא סד כל ההלכות המסורתיות, ותקנות החכמים לדורותיהן, ממשה רבנו ועד לאחרון שבאחרונים, המעמיד אותה, מעצם טבעה, במצב של השתנות מתמדת, ובו בזמן היא גם נצחית ובלתי משתנה. מובא שם מדרש הגדה, שהוא הכלי האופייני של חז"ל לטיפול בנושאי הגות; המדרש הינו סוגה ספרותית מצוינת למטרה זו, כי בכוחו להעביר מסרים מורכבים ורבי רבדים ככוליות אחת, כאשר הקורא יכול להבחין בווזיות ראייה שונות העולות בעת ובעונה אחת. בבבלי מנחות כט, ע"ב נמצא המדרש המפורסם:

נוספת מפסיקתו של רבי מאיר בן ברוד מרטנברג,¹³ שהיה מבעלי התוספות החשובים – המנהיג והפוסק של דורו באשכנז, וסמכות הפסיקה של כל הדורות הבאים. מש"ית מהר"ם, דפיט לבב, סימן נו, אנו קוראים: ודקיי פסק: בזמן הזה, כיון שרגילות הנשים לישא וליתן, הרי כאילו מינים בעלים להיות שלוחים. ואם יש עדים הניב הנפל לשלם פניו תקנת חשוק, שישא ויתנו עמה; ואם אין עדים -- נשבעת.

הרמב"ם לא היה קטלא קניא באגמא, אבל גם רש"י, הראב"ן והמהר"ם מרטנברג לא היו קוטלי קנים באם. האם עלינו לראות את הרקע התברתי המשותף בפסיקתו של הרמב"ם כמצב "כשר" יותר מזה המנוחה את פסיקתם של רש"י, הראב"ן ור' מאיר מרטנברג; דומה כי אם נעמיד אלו מול אלו את תמונות הנשים כאיראן הרואות בחירות הטלברזיה החדשים לבקרים, לעומת תמונות שהן התקתוליות באירופה, יתברר לנו הפער בין הסביבות הסוציולוגיות השונות שהן היו הרקע לפסיקות השונות של הרמב"ם ושל פוסקי אשכנז, ויש בהן כדי להסביר את השוני בפסיקה.

אסיים חלק זה במובאה נוספת מדברי הרמב"ם, בו מצוין במפורש שהבדלים בגורמות של צניעות מדרכיים את הפסיקה, כאשר אין רמז בדבריו להצדפה הלכתית של נורמה אחת על הברתה. בהלכות אישות פרק כה הלכה ב כותב הרמב"ם:

וכן הוכנס אשה סתם ונמצא בה מום ממומי נשים שכבר ביארנום ולא ידע הנפל במום זה ולא שמע בו, ורצה, הרי זו תצא בלא כתיבה לא עיקר ולא תוספת [...] אבל בממין שבעלי אינו יכול לטעון שהרי הכל הואין אותך ואומרין לו והוקדת ששמע ותתפייס.

דבר ידוע הוא שאין דין זה אלא באותן המקומות שחיה מנהג הנשים שם לחלץ בשוק ופניחן מליות והכל יודעין אותך ואומרין זו היא בת של פלני וזו היא אחותו של פלני כמו ערי אדום בזמן הזה, אבל מקומות שאין דרך מננות שם לצאת לשוק כלל ואם תצא תפתיץ בשוקי תצא [...] ולא יראה אותך אדם חוץ מקרובותיה הרי זה טוען אף בממין שבעליין [...] שדברים אלו דברים של טעם הם ואינם נזירות הכותב.

וראי שנתחזר על המשפט המסיים של הרמב"ם כאן: "שדברים אלו דברים של טעם הם ואינם נזירות הכותב" זאת אומרת שמדובר בהנפקה על-פי המצאות החברתית ולא ב"נצירת הכותב".

התורנית של היהדות ההוגרית הקיצונית במלחמתה על שמירת היהדות האורתודוקסית בעולם משתנה: "חדש אסור מן התורה".

אולם, כמו בשימוש בכל תרופה צריך לשקול מהו המינון הרצוי בכל מקרה נתון; ושקול הקובע זה נתון להבנתו של הפוסק. על רקע זה יש גם להבין את חשיבותה של התארגנות נשים דתיות "חשובות", בעלות משקל סוגלי מבחינת מחויבותן להלכה, רמתן התורנית, המקצועיות והחברתית. עצם ההתארגנות עשויה לשמש כדוכוחה "שאפשר גם אחרת", כשבאים לפסוק בסוגיות הקשורות בנשים "בימינו כאשר נשים וכו'".

3. נשים בתפקידי מנהיגות בחברה וחינוך הבת והאשה

הציר שסביבו סובב דיונו הינה סוגיית "אשה ומנהיגות" – הן מנהיגות רוחנית והן מנהיגות ציבורית; מן "המקרה" של ועדי עובדים, ועדי בית, ועדי בתי-כנסת, ועד ל"מאקרו" של בחירה והכבדות לכנסת, לעיריות, וכן כל שלבי המנהיגות המדיניות הציבורית והדתית. סוגיית השכלתן הראויה של נשים, ובמיוחד החתונות בחוגים רחבים ללימוד תורה שבעל-פה על-ידי נשים קשורה לציר זה בקשר אורגני. מסיבה זאת אייחד כאן מקום לדיון בכמה ענייני חינוך בכלל ובהשכלת נשים בפרט.

חינוך מורכב משלושה רבדים. הרובד הבסיסי הוא החיברות (אקולטורציה). ברובד זה מוקמים היסודות הבסיסיים, כגון שפה ונמוסים, הוצגים השתייכות לחברה מסוימת. הרובד האמצעי של החינוך הינו "אמצעי" תרתי משמע, גם באמצע וגם אינסטרומנטלי, ותכליתו - הקניית מיומנויות וכישורים מעשיים הנוגעים בעיקר לפרנסה. הרובד השלישי של החינוך הוא זה שמטרתו להכשיר את המתחנך לעבודת התנהגה וניהול, וגם לסמכות בעניינים שברוח. רובד זה מכונה בעולם המערבי "השכלה ליברלית", ובעולם היהודי המסורתי הוא מורכב בראש ובראשונה מאפיקי המתמקדים של לימוד תורה, ובמיוחד תורה שבעל-פה.

בעולם היהודי המסורתי קיבלו חבנות חינוך ברובד הראשון ולעיתים גם ברובד השני. בדרך כלל למדו חבנות את החלכות הקשורות בחייון כמו הלכות שבת וכשרות, וכן מכלול ההנהגות הקשורות בצניעות ובה"אישות כשרים, וברוב המקומות גם תפילות היסוד וברכות המצוות והתהיין. כלומר, היה זה חינוך שכייון לחיברות. יש לציין לחיוב שברוב הזמנים והמקומות הקפידו כנראה גם על חזרתה הקריאה לבנות, ובכמה מקרים אפילו לימדו יסודות פשוטים של תורה.¹⁵ מכל מקום, במשנה נרדלים ד.ג, מוצאים את הקביעה: "המודר תאה ... מתברר מלמד

אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שעלה משה למרום, מצאו לוקמיה שנישב וקושר כתרים לאותיות, אמר לפניו: רבישעי, מי מעכב על ידו? אמר לו: אדם אחד יש שענית להיות בסוף כמה זרות ועקיבא בן יוסף שמו, שענית לדרוש על כל קוץ וקוץ תליץ תליץ של הלכות.

אמר לפניו: רבישעי, הראהו לי, אמר לו: חזור לאחור. חלך וישב בסוף שמונה שורות, ולא היה יודע¹⁶ מה הן אומרים, תש כח; כיון שהגיע לדרבן אחד, אמר לו תלמידיו: רבי, מנין לך? אמר להן: הלכה למשה מסיני, נתיישבה דעתו.

סיפור זה מדגים את השילוב בין נחוצות וצמיחה, כנאומות סיאמיות; החלכות ששומע משה רבנו חדשות לו – בשקפן את השינויים שהתחוללו מאז נמין, אך הן גם מבטאות את עקרון הנצחיות – ההלכה למשה מסיני.

אם אכן ההלכה, מטבעה, משלבת נחוצות וצמיחה (המושפעת מתנאים משתנים), מודע פוסקים רבים בימינו מתעלמים, לכאורה, מעמדה המשנתה של האשה בדורות האחרונים? נראה לי כי שורש ההתנגדות להתשתבות בשינוי מעמדה של האשה נעוץ בעובדה כי התפתחות זאת מהווה שינוי ביסטיאטוס קו"ח החברתי, ונפסדת כמאיימת על המשכיות החיים היהודיים על-פי מסורת ישראל. בצדק או שלא בצדק, נתפסות התמורות המפלגות כמעמדה של האשה בחברה כחלק ממכלול האיזונים על טאמונתו של ציבור התנוון בתחילת של מדרון, לחיי תורה ומצוות.

הסוציולוג הירדני, אלווין טופלר (Alvin Toffler) פיתח בספרו הולם העתידי (Future Shock) את התזה האומרת שכאשר שינויים רבים מדי מתחללים בבת אחת, הותגובה האינסטינקטיבית הינה להתבצר אחרי חומת המוכר והמקובל. הפוסקים, מסתבר לפי תאוריה זאת, אינם מתעלמים מן השינויים החלים בחברה המודרנית, אך מאחר שהם רואים בהם איום – הם מתנוונים מפניהם על-ידי התבצרות. מה שמטרה רבים מפסיקי זמנו היא החרדה מפני החתפוררות של מבנה החברה היהודית המסורתית, כאשר מעמדה המשתנה של האשה בחברה המודרנית הינו אחד מסימני הבלטים של שינוי מערכות זה. תגובתם האוטומטית כמעט של רבים מן הפוסקים, מודרכת אפוא על-ידי "הלם העתיד"; לכן תגובתם לשינויים כמעמד האשה היא ברוח תרופת הפלא שהעמידה ההתנהגות

אשר בניהם אלה, והיא עם הנשים הכאות לבקש ילדיהן.

ובא מן הנסיעה ומצאה מלמדת **קטניים במקדא** [...] אמר לה: "יאי שתשבי בביתך, כמו שאר בנות ישראל, או תתני לי רשות לשאת אשה אחת?" [...] האם תתחייב האשה לעזוב פרנסתה ולפלא צרכי ולשרתו כשהוא אינו עושה לה דבר ממה שאמרת התורה..."¹⁷

על-פי דוגמאות אלה יש יסוד להניח כי בדרך כלל דאגו להתחיל את הרובד הראשון של ההשכלה גם לבנות. כמו כן דאגו גם לרובד האינטסטרומנטלי של הינוך הבנות; במקומות רבים קל הינוכן לא רק הנהגת משק הבית, אלא גם הכשרה למסחר או למקצוע אחר – בהתאם לנהוג באותה תקופה ובאותו מקום. **אולם בחברת הייחידית המסורתיית לא הוענק לבנות הרובד השלישי של החינוך – זה המפשיך לעמדות מנהיגות וניהול.**

הבנות לא זכו לרובד העליון של החינוך משום שהיה מובן מאליו שחיי ממקרים מעטים, וצאים מן הכלל, נשים לא תתפסנה עמדות הנהגה – הן משום מה שנחשב בכל העולם כולו כחולשתן המוטבעת בטבע בריאתן והן משום שהדבר נתפס כנוגד את הסדר הציבורי החקיני. כאן, לדעתנו, טמון עיקר הסוד של החתונות (שלגופם של זכרים היא כל-כך בלתי הגיונית), להשכלה תורנית גבוהה של נשים. **החתונות היא, לאמיתו של דבר, להפשיךן של נשים להפקידי הנהגה.**

בכונת מכון השתמשתי כאן בביטוי "בלתי הגיונית", שהרי לשם החתונות להשכלה תורנית גבוהה של נשים מסתמכים על אמרתו של ר' אליעזר במשנה **סוטה ג:ד** (בבבלי, שם, כ ע"א), "כל המלמד את בתו תורה (כאלו) מלמדה תפלות"; והרי לפי כל פשט שהוא בדבריו של ר' אליעזר בן הורקנוס, "ותורה" כאן איננה יכולה להיות גמרא, שכן ר' אליעזר חי קרוב למאה שנה לפני חתימת המשנה, ומובן שאז עוד לא היתה גמרא בעולם...

ואם ישעו הטוען שכוונתו של ר' אליעזר הייתה לייסדרש" (נדבכי האגבדרקס שייסדרש" זה תלמוד",¹⁸ וכנראה זו הייתה כוונתו של רבי אליעזר¹⁹), הלא בכל מסגרות החינוך הדתיות, ואפילו החרדיות, הוראת תורה עם רש"י ומדרשים רבים מאוד וטעמי מצוות הם לחס חוקו של החינוך הדתי לבנות. אפילו הישאנה ולראינה" של סבתותינו היה מלא מדרשים. ברור אפוא כי אי אפשר להסתמך על המקום הזה בגמרא, אלא כעל אסמכתא בעלמא.

תורה אומר, החתונות ללימוד תורה של נשים מבוססת על תפיסה חברתית

הוא את בני ואת בנותיו מקראי."

ישע גם עדייות מרשימות לתפוצתה של דיעת הקריאה ואף החמש אצל נשים יהודיות בכל הרמות החברתיות בתקופת ימי-הביניים, גם באזורים שהציבור הורה של השכנים הנכרים היו אנאלפבטים. חשוב לשים לב לעובדה כי המקורות שלהלן אינם מתייחסים למעמדות המבוטחים, אלא לרובד הפשוט והעני.

אחד מותלמדיני של הסכסלסקיון הנוצרי אבלרד (Abelard), שחי במאה השתים-עשרה בפריז, מבקר את יחס הנוצרים להשכלת הילדים, ואגב כד מעלה על נס את יחס היהודים לחינוך הילדים, וכך הוא כותב:

אם הנוצרים מחנכים את בניהם הם עושים את זאת לא לשם שמים, אלא לשם קבלת טובת הנאה, כדי שהאח האחד, אם יהיה לזכור, יוכל לעזור לאביו ולאמו ולשאר אחיו. הם אומרים כי הזכור אין לו יורש, וכל אשר לו יהיה לו ולאחיו האחרים...

ואלו היהודים, מקצאת התורה ואחפת התורה יועידו את כל הבנים שלהם לחינוך, שכל אחד מהם נבין את תורת ה' [...] היהודי, והיך עני כאשר נהיה, אילו היו לו עשרה בנים היה מועיד את כולם לחינוך, לא לשם קבלת טובת-הנאה, כמו שעושים הנוצרים, כי אם לשם הבנת תורת ה', ולא רק את בניו, אלא גם את בנותיו.¹⁶

ככל הנראה גם במצרים זכו ילדות, אפילו מהשכבות העניות, להשכלה יסודית. שר"ת מפורסם של הרמב"ם משקיף מצאיות זו, ומשום עניינו המיוחד גם למעמד האשה באותם המקומות בכלל, אביאן כאן:

בדבר אדם אשר נשא לאשה בת תשע שנים, והמותה התחייבה בכתב לפתש אותה עשר שנים, ועשתה כד שבע שנים. ואז אמרת לה: "יאי נשארה לי יכולת לפרנסכם..." חרפת תעשר וילדה בן זכר. והאיש הניח את הילד, והוא בן תשעה חודשים, ונסע ונעדר שלש שנים, ולא הניח לה מה שתאכל בו ארוחת ערב אותו הלילה, לא היא ולא החינוך; ובא מן הנסיעה ואין עמו שווה פרנסתו. יש בעיר שנתנינם, הרתה האשה וילדה בן אחר, והניחו עמה כשהיא בן שנה ומצתה, והורג נסע פנים שנייה, ונעדר שלש שנים אחרות, והאשה הניחה לעל המש ועשרים, ושני בנים עמה, ורעבים יותר משבתים.

ולאשה אח המלמד קטנים מקרא, ולא יגיעה במקרא. ביקשה מאחיה שתלמד עמו חקטונים, כדי שתחיה נפשה ונפשות בניה. אחר כך אירע, שאחיה נסע. ישבה במקומו והיתה מלמדת את חקטונים. ארבע שנים נהו עם הבה בהחבור, שהגיע ליל י"ז שנים, בשביל שהוא ידבר עם הגברים

ליהדות יש אוריינטציה היסטורית, ועל כן במרכז ההזויה היהודית יש מאמץ מודע ובלתי פוסק להעביר לדורות הבאים את מורשת העבר, הן כמכלול של דת, והן כדרך חיים מחייבת. תולדה של אוריינטציה זו הינה העדף הגבוה הניתן ליציבות משפחתית, כי לית מאן דפלגי כי המשפחה הינה המוסד החברתי החשוב ביותר, אם לא המכריע, בהעברת הערכים ודפוסי ההתנהגות מדור לדור.

אין תימה אפוא כי הפסיקס לדורותיהם ובלב מקום ומקום מודרכים על-ידי שיקולים של תמיכה וחיוק היציבות של התא המשפחתי בפסיקה הקשורה למכלול הסוגיות הנלוות לאינטרקציה בין גברים ונשים. הם מאצילים את ברכתם על מה שלפי נסיונם האישי עשוי לתרום לכך, ואילו כל מה שנתפס בעיניהם כאיום על המשפחה - זוכה להתחייחות שלילית ואף לאיסור מפורש, גם כאשר אין לכך ביסוס של ממש במסורת ההלכה.

2. ריבוב מעמדי בחלק מן המסורת היהודית

ביהדות קיים ריבוב מעמדי מולד: כותנים, לויים, ישראל, וכן יהודים ונכרים, וכמו כן - גברים ונשים. עם זאת, כפי שאנשה להוכיח להלן, אין פירוש הדבר שגורלו של אדם נחתם עם לידתו, לשבט ולחסד על-פי האמרה: "paternity is destiny". הסוגיה מורכבת הרבה יותר.

אני מבקשת להקדיש להלן כמה מילים לסקירת ההתפתחות שחלה, לדעתי, ביחס שבין מעמד הכותנים ומעמד "ישראל", במטרה לחלק אתכם תוה שאני מהרהרת בה כבר ארבעים שנה: לדעתי ניתן להקיש את הריבוב המעמדי המולד של "נשים" לעומת "גברים" לזה של איש מ"ישראל" לעומת "כוהנים", ומתוך כך להגיע למסקנה שיש לנו, לנשים, תקווה.

ברור כלל לא שמים לב לכך שבנוסף על תפקידיהם של הכותנים בפולחן - הקרבת קרבנות, ברכת כותנים וכדומה, ניתן לכותנים גם תפקיד חשוב נוסף - לימוד התורה והוראתה. להלכה וגם למעשה מילאו הכותנים תפקיד זה עד אמצע תקופת בית שני. אולם אי שם בתקופת בית שני (ולא אחרי החורבן כמו שמקובל לחשוב, כי הרי הלל הזקן ושפאי הזקן חייו בזמן הביזא, הופקע מונופול זה מן הכהנים, ו"ישראל" הפכו לשותפים מלאים בלימוד התורה והוראתה. אמנם בין חכמינו זכרונם לברכה היו כותנים, אולם מעמדם כמורי הדור נקבע לא מתקופת חיותם "כוהנים", אלא מתקופת חיותם "חכמים". אפילו בית הנשיא אינו מתייחס לדור אחרון אלא לבית דוד.

עד כמה שניתן ללמוד מן המקורות, התפתחות זאת לא התרחשה מתקופת של

המתנגדות להכשרת נשים לתפקידי מנהיגות. לכן אין תימה כי גם הפסיקה המוכנה לקבל את כניסתן של נשים לתחום לימוד הגמרא, מנומקת בשניונים החברתיים שחלו במעמדה של האשה בחברה של המאה ה-20. שניונים עצומים אלה בסגנון המקובל ביחסים בין המינים ובתפקידיהן המתרחבים של נשים בכל התחומים, ראוי שישפיעו גם על הפסיקה כאשר לאפשרויותיהן בלימוד תורה ברמה גבוהה.

4. ריבוב מעמדי מולד ביהדות

דווקא משום שהדגשתי לעיל את הפן הרליגיבי שבפסיקה, זה המשפיע מן המציאות החברתית, חשוב לתת את הדעת על ההיבט הלא-רליגיבי של הפסיקה בכלל ועל התפיסה החברתית של היהדות בפרט. אפתח במילים מספר על היחס המתחייב של הפרט ל"ככל ישראל", ואמשך בתפקידיהם, זכויותיהם וחובותיהם המולדים של מעמדות שונים בעם ישראל.

א. היחס בין הפרט ל"ככל ישראל"

חובתו של האדם היהודי לעמול במיתות מרבי של אישיותו. לא מדובר במינוח עצמי במונחים של התפיסה החזקנית האנתרופוצנטרית שהורגלו אליה, הוראה באדם הבודד חוות הכל. התפיסה היהודית קורבת בהרבה לתפישתו של ויקטור פרנקל (Victor Frankl) מחבר הספר שהיה בזמן רב מכר: *האדם מחפש משמעות (Search of Meaning)*. בספר אחר של - פסיכותרפיה ואכסיטוציאלים - הוא כותב:

אל לו לאדם לנסות לרכוש זהות בדרך ישירה; את הזהות הוא ימצא במידה שהוא מיתמסר לדבר מה מעבר לעצמו, לתכלית המדולה ממנו [...].²⁰
זהות נרכשת, בסופו של דבר, באמצעות האידאול שאלי הוא נקשר.²⁰

זהות יהודית ומשמעות קיומית "יהודית" נרכשות מתוך הזדהות עם "ככל ישראל". את היחס בין הפרט והכלל ניתן להשוות ליחס בין התא הבודד לבין גוף האדם כולו: תא בודד יתפוד להרסי אפילו לעצמו, אם יצמח ויתרבה ללא בקרה וללא התחשבות בתכליתו כחלק מתגוף כולו, כי בצמיחתו הבלתי מבוקרת הוא חורט את הגוף שבלעדיו גם לו אין קיום. כך גם בנוגע לסיסמה המודרנית של עליונות הפרט ומאווי: לא שהפרט הבודד ורווחתו אינם חשובים. בודאי שהם חשובים. אולם מסוגרת ההתחייחות חייבת להיות גם "ככל ישראל". כל שיקול רלוונטי בנוגע לפיתוח המרבי של היחיד, איש ואשה, חייב לכלול את רווחתו וחוסנו של "ככל ישראל", נשים, סוף, וגם גברים.

כך, למשל, גם רש"י וגם אבן-עזרא מביאים את הפסוק ממלאכי, אגב פירשו של פסוק אחר, כהזכחה לכך שהכתובים היו המורים:

רש"י לויקראל ז', כ"ג, ד"ה ותורה תאבד מלאכי ב'. ז.
 שאמר ותורה יבקשו מפיחו למלאכי ב'. ז.
 אבן-עזרא לדועש ד', ו', ד"ה נדמו עמי מבלי הדעת - כי אתה הדעת מאסת ואמאסד מכתן לו [נ...]. כי **לפאן ניתנה התורה, ועוד כי הם השופטים**, כי שפתי כהן ישמרו דעת (מלאכי ב':ז).

אבן-עזרא לדברים י"א, ד"ה לא יהיה לכתבים הלויים - כאשר הזכיר משפטי המלך שהוא השופט, הזכיר גם **משפט הכתבים שהם מורי התורה**.

על רקע העובדה כי המציאות של "תורה לכוהן", בימי הביניים הראשון וראשית ימי הביניים השני מפורשת במקורות, יש משנה חשיבות לבחינת ההתייחסותם של החז"ל בין לימוד התורה והוראתה ובין מעמד הכהנים, ותפקידים אלה עברו גם לזרזי החכמים. מעניין אפוא לראות כיצד מתייחסים החז"ל למקורות המתארים את הזרות האקסוקולובית בין הכהנים ובין תפקיד ההוראה.

במקורות החז"ל נדרש הפסוק מספר מלאכי ב', פ' עממיים: במקום האחד, שם הוא נדרש על הכוהן, נשמע חד חזק ביותר של בקורת קשה.

בספרי במדבר, פסקה קיט, ד"ה אני חלקך, כתוב:

כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיחו כי מלאך ה' צבאות הוא (מלאכי ב' ז) בזמן שהתורה יוצאה מפיו חרי הוא כמלאכי חשרת ואם לאו חרי הוא כמלה ובהשמה שאינה מפלה את קונו.

עם זאת, כאשר נדרש פסוק זה על הרב, המסר הוא אמנם אותו המסר, אבל הטון בוטה הרבה פחות, וגם מטבע הדברים, קיימת העלמות מוחלטת מן הרישא של הפסוק.

בבבלי מועד קטן ז ע"א ובמקבילות²¹ אנו מוצאים:

הכי אמר רבי יוחנן, מאי דכתיב (מלאכי ב') כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיחו כי מלאך ה' צבאות הוא; אם דומה חז"ל למלאך ה' - יבקשו תורה מפיו. ואם לאו - אל יבקשו תורה מפיו.

הוזה אומר - תפקיד הוראת התורה מסור לכוהן רק אם הוא מתאים לתפקיד, ומתוך כך משתמעת מציאות של קריאת תנ"ך של חז"ל על הזיהוי המוחלט של התפקיד עם המעמד. ובמקום אחד לפחות התלמוד מרחיק לכת עוד יותר, ואפילו

החלטה ופסיקה מפורשות בזמן נתון אחר, אלא כענובה למציאות ההיסטורית שהתכיבה אותה. נראה כי היא הינה מלווה מאבקים ומתנחות בין "יבלי החוראה" הכותבים, ויבלי החוראה" החכמים, שהדויהם נשמעים במקורות החז"ל. מהפך תפקודי זה לא לווה בביטול מעמד המיוחד והנבדל של שבט הכהנים; בקדי בניו ונתרו גם זכויות-יתר וגם חובות הקשורות לייצוג העם לפני ה', מעין מונופול לגבי דברים שבקדושה: כמו, למשל, הקרבת קרבנות ונשיאת כפיים. גם הזכות לתרומות ומעשרות שנבעה ממעמד המיוחד לא הופקעה מהם אפילו עם חורבן הבית, אלא רק התענתה עד שייבנה המקדש במהרה בימינו.

תזה זאת באשר למתפך התפקודי במעמד הכהנים ניתנת להזכחה והדגמה בטקסטיים רבים, ולהלן מבהר מקורות:

את התיאור של תפקידי הכהנים כמורי הוראה אנו מוצאים בדברים יז, ח-יג (בהשמטות):

כי נפלא ממד דבר למשפט בין דם לים בין דין לדין ובין נע לענע דברי ריבת בשעריר וקמת ועלת אל הפקום אשר יבחר ה' אלהיך ב'. ואת אל הכתבים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים החם [נ...]. ועשית על פי הדבר אשר יצוה לך [נ...]. ושמרת לעשות ככל אשר יורה לך [נ...].

תמונת הכוהן המורה מושלמת על-ידי מספר פסוקים בירמיהו, ויחזקאל, צפניה, ורמי, אולם התיאור במלאכי ב', זה הוא ה-classical נטא - המקור המוכר גם על-ידי חז"ל וגם על-ידי מפרשי ימי-הביניים הקלאסיים בסוגיה זו. שם כתוב: "כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיח כי מלאך ה' צבאות הוא".

אין ספק שזאת אכן הייתה המציאות בימי בית ראשון. בראשית ימי בית שני הגיעו הכהנים לשיא מעמדם, השפעתם, וסמכותם. בדמותו של עזרא שולבו סמכות כותרת-תורנית עם מינוי וסמכויות מטעם השלטון הפרסי. אנו קוראים בספר עזרא ז', א-ה (בהשמטות): "ואחר הדברים האלה במלכות ארתחששתא מלך פרס עזרא בן שריה [נ...]. בן פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן הראשי: הוא עזרא עלה מבבל והוא ספר מהלך בתורה אשר נתן יידיד אלהי ישראל ויתן לו המלך כיד יידיד אלהי עליו כל בקשתו:

ובדומה לכך בתחמיה ת', ב: "ויביא עזרא חכמת את המורה לפני הקהל מאיש ועד אשה וכל מבין לשמע ביום אחד לחדש השביעי"²²
 הפרשנות המסורתית אכן הבינה את הכתובים כמתארים מצב שבו הכהנים הם מורי העם, כפי שמסתבר מדבריהם של המפרשים הקלאסיים של ימי-הביניים.

קבע להוראה לא ילמד שלמדו חוראה היא. [...] ונתנה איסור באת מקדש בשכרות בזמן הבית בנבלים ונקבות, ומניאת החוריה בכל מקום ובכל זמן בנבלים, וכן פאשה חכמה היאמה לחוהה.

הוזה אומר שכשם שחל שינוי בתפקודם של כוחנים לעומת ישראל, וישראל קיבל חלק מתפקדי הכוחנים, כך מתחלל ענה גם שינוי מסוים בתפקודים המסורתיים-דתניים של הנשים לעומת הגברים. עם זאת, נראה לי כי במקביל לשמירת מעמדם המיוחד של הכוחנים תשמנה גם זכויות היתר של הגברים לעומת הנשים. לגברים (כמו לכוחנים) ישאר המונופול על "דברים שבדשדשה": האחריות לזד הפולחני, לקשר הנוצר על-ידי מניין של גברים, בין הנוף של כנסת ישראל והקב"ה. אפשר לראות בזכויות היתר בענייני קדושה שניתנות לגברים יצירת סימטריה מסוימת, מעין תחליף לקשר הבלתי אמצעי עם הכוהה שהאשה זוכה לה בעת הלידה.

5. על שדד היום וזבלי סוים

נקודת הזינוק של האשה הצעירה היום מקדימה בשנות אור את המקום שבו הייתי אני בגיל דומה; היום מוצעות אפשרויות מגוונות לכלם. האפשרויות העומדות לפני הנשים בכל מגזר ומגזר גדולות ורחבות יותר מאשר אלה שעמדו לפני אמותיהן, והדבר נכון בכל החוגים - חרדים, דתיים לאומיים, קיבוצי השמאל ושבענין זה היו בין השמרנים דווקא, וסתם "עקני". הנשים בעולם ובישראל עלו כברת דרך רצינית, ואין לשכוח שכל הישג והישג בעמל, בהומדדה, ובפעדה אותנה. מה שמרשים אותי במיוחד, אולי יותר מכל דבר אחר, הוא שנישים קמות לשאת דברים בציבור ובמרחב עצמי, וגם דבר תורה לפני קהל שופנים של גברים ונשים. אולם ככל שאנו הנישים התקדמו היעד מתרחק, ולעתים הדמה שהוא נסוג מעבר לאופק. מתברר שעם כל השיבותם של הדברים שמנתי, אנו נמצאות עדיין רק בראשית הדרך. מתוך כך גם צריכים להיזר, לעתה, שני יעדים עיקריים שעל הפמיניזם האורתודוכסי לנסות להשיגם:

א. יעד ראשון: כן ל"סימטריה" לא ל"זחלת שוה"

האשה החדתה הפמיניסטית בארץ, כמו רעותיה הפמיניסטיות מן הורם המרכזי, אינה שואפת להידמות לחלוטין לגברים. היא מודעת היטב למלכוד שעליו הצביעה זיבייב לוי (Genevieve Lloyd) בספרה *'Male' and 'Female' in Western Philosophy* וזיבייב לוי (Genevieve Lloyd) בספרה *'Male' and 'Female' in Western Philosophy* דוברי הסיכום לספר מציינת לוי שאין זה

מפקיע את המונופול על הוראת התורה מישראל, בהכאת דברי רבי מאיר שלמי אפילו נכרי העוסק בתורה שהוא כמותן גדול. אנו קוראים במסכת בבא קמא לח ע"א (ובמקבילת):

והתניא, ר"ם אומר: מנין שאפילו נכרי ועוסק בתורה שהוא כמותן גדול? ת"ל: (ויקרא י"ח) אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, כהנים ולוים וישראלים לא נאמר אלא אדם, הא למדת, שאפילו נכרי ועוסק בתורה חיי הוא כמותן גדול? אמרי: אין מקבילים עליון שכן כמנונה ועושה אלא כמי שאינו כמנונה ועושה.

על רקע שינוי זה שהתחולל בתפקידי הכוחנים וישראל, כאשר התפקיד של הוראה התורה הועבר מן הכוחנים לישראל, ראוי שנבחן שינוי דומה, המתחלל, לעתה, לגבי מעמדם של גברים לעומת נשים, מבחינת התפקוד כמורים ומורי הוראה. ביטוי ראשון לשינוי זה הוא בתחום ההוראה בכלל והוראת מקצועות היהדות בפרט. למרות העובדה שעל-פי התורה חלה חובת חינוך הילדים בפירוט על האיש, אין ספק שהיום המתח העיקרי, בכל מה שקשור הן בהוראה והן בהרגלת הילדים בקיום מצוות, הינה האשה דווקא. אין הדברים אמורים רק ביסודות החינוך המקומים עד גיל שש; גם במסגרות החינוך הפורמליות, לפחות עד בית-הספר החינוכי ובמדה חלכת ונכרת גם לאחר מכן, תופסות נשים מקום חשוב בהוראת רוב המקצועות, כולל מקצועות היהדות. הגברים הפלמדיים עושים זאת לא בתוקף מחיוותם גברים, אלא משום שהכשירו את עצמם להוראה. דרך זאת חולכת ונסללת גם בדרגות הגבוהות של השכלה תורנית.

ביטוי נוסף לשינוי בתפקוד תורני של נשים הוא בתחום של טוענות בית-דין: שיפור המצב המשפטי והחברתי של נשים בעולם המודרני הביא לכך שהן נכסו לכל המקצועות החפשיים, וכעורכות דין הן טוענות בבתי-הדין הרביניים ליד עמיתיהם הגברים זה זמן רב. התפתחות זאת סללה את הדרך לכניסתן של נשים לבית הדין כטוענות בית-דין, תפקיד המבוסס על השכלה תורנית שעד עתה לא רכשו.

לשינויים אלה ראוי לציין עובדה נוספת - התחלית של אשה המשכירה עצמה להיות מורת-הוראה אף הוא יצא לדרך. ראוי להזכיר כי מציאות של יאשה חראויה לחורות" נכרת כבר במג-הביניים: בספר *חחיות*²², פרשת שמיני: ד"ה שלא לחכס שתויין יין במקדש וכן שלא יורה שתוי, כתוב: --

אסור לכל אדם בין כהן בין ישראל להורות כשהוא שתוי [...] ונתת לשכור לקרות בתורה, ואפילו חלכות ומדרשות, וחוא שלא יורה. ואם היה חכם

"חוקי המשחק" בויירה שמחוץ לבית, בדרישה להתאימם גם למחזור החיים של נשים, השונה ממחזור החיים של הגברים המקדימים להתמודד במגרש.

הנושא העומד בראש סולם העדיפויות שלי הוא השגת שינוי בסעיף בתקנון הבלתי כתוב של החברה, ולפני עיקר ההתמודדות בקריירה חייבת להתרחש בדיקת כמותן השנים שבין האשה עסוקה בהקמת התא המשפחתי ובגידול הילדים. גיל החסימה לרוב המלגות, למשל, הוא בערך שלושים, ואין כניסה לתפקידים רבים אחרי גיל ארבעים. באקדמיה, כדוגמה נוספת, בחישוב השנים לזמן קביעות, לא מתחשבים בכך שנשים רבות מושתקפות במשרה חלקית בשנות הפרייה, כדי למלא את משימותיהן על הצד הטוב ביותר, וכן הלאה וכן הלאה...

לדעתי יש סיכוי לחול שינוי בחוקי המשחק בחברה שלנו, משום שקיים תקדים לכך - האפשרויות המיוחדות העומדות לרשות הקצינים בצבא הקבע בשחרורם מן הצבא. מדוע לא תוכלנה גם נשים להתחיל את המרוץ לקריירה אזרחית באמצע החיים, כמותם: על הנשים לתבוע פתרונות וגמישות בחוקים ובנהלים האדמיניסטרטיביים גם בשבילן, וכך להקל על נשים לפתוח בקריירה לקראת סוף התקופה של לידת הילדים וגידולם.

שינוי מעין זה אינו רק זכות בסיסית של שוויון הזדמנויות לנשים, אלא גם כמה מעלות טובות לדבר לחברה כולה; דוגמה אחת: לפי הדגם המוצע, הנשים המוכשרות שתענה לעמדות נהול בוירת העבודה לא תהיינה בנות גילם של הגברים שהן ממונות עליהם, אלא מבוגרות מהם בעשר עד עשרים שנים; אשה מעלה בת ארבעים ומעלה היא בודאי חרבה פחות מאימתה על האנו הגברי מאשר עמיתתה בת השלושים. בכלל, מרקם היחסים בין גברים ונשים במקום העבודה יקבל מפנה חיובי אם החסדר המוצע יתפד לנורמה. לא אמנה את כל המעלות האחרות, ואזכיר רק עוד אחת עיקרית: הידיעה כי אפשרית לאשה קריירה שניה אחרי גידול הילדים תפחת את מידת התסכול בתא המשפחתי שיציבותו ושלמותו משרתות את כולם - והרי הוא התא היסודי של האומה.

ג. האתגר השני: האשה ובית-החיי

מאז שאני פועלה בנושאים הקשורים בשיפור מעמד האשה, הניג משוכנעת כי בכל הנוגע לחיזוק ידן של נשים בהתדיינות בבית-הדין ובמכלול הפניות הקשורות בכך, תבוא פריצת הדרך כשיקום פורום של נשים **דתיות** שיאגד בתוכו נשים דתיות בעלות מעמד עצמאי מתקף הישגותן, יכולת ביצוע, וידע תורני וכללי. נשים אלה תכרנה את גבולות האפשר, ומה שחשוב לא פחות, הן תדענה כיצד יש לפנות

מספיק "לקבוע שהנשים שותפות מלאות במאגר התכונות הרצונויות, ושלכן זכות מלאה לפעילות בתחום הציבורי" כי "משומע מכך שמעלות האופי האנושיות היחידות הראיות להתייחס אליהן בראייה, הן אלה המגיעות לביטוי בתחומי הפעילויות והעיסוקים הנחשבים ליצבריים".

האשה החדנית הצעירה רוצה, ומעומק לב, הזדמנות מקבילה לזו של אחיה ובעלה - לא רותת שווה, אלא סימטרית. היא שואפת לכך שדורי החיים יתנו גם לה את הזכות האלמנטרית, המובנה מאלה לגבי כל גבר, לממש את המהות האנושית, כולל נישואין וחורות, בלי לוותר על מירב הפוטנציאל שלה - האינטלקטואלי, הארגוני, העסקי, הציבורי והאמנותי.

כאשר זוג נישא, הנישואים, והאבהות בעתיד, אינם אמורים לעמוד בסתירה או להריות למכשול בפני מנישואי הפוטנציאל של החתן. הנישואים הוותיקים של הגבר הצעיר נשוי כאושר כשמשפחה צומחת לידו, הוא מצב האמור להגביר את בסחווני הציפוי ולדרבן את האמביציה שלו בתחומי האתגר שמחוץ לביתו. בעבור הכלה, לעומת זאת, מעגלירה גם היום טבעת הנישואין מסר שונה, מסר של אילווצים שלא הכירה ברוקחות: הצורך בבחירה כואבת בין מנישואים מלא של יעודה ומהותה כאשר וכאם לבין קידום במסלול של קריירה, שגם בו היא רוצה לא פחות מן-זוגה. נבדלת, אגב, מובנת כאן בבירור מ"עובדה" סתם, כי לעבודה יוצאת האשה היום בכל מקרה, בגלל אילווצי התקציב המשפחתי. ואעיר בדרך אגב שאפילו בימינו של ח"ל עבדו נשים בעבודה שהכניסה כסף - טווחה בצמר. אולם עבודה כזאת אינה מביאה לסיפוק של פיתוח האפשרויות המלומדות באדם.

כמה מאתנו נאנו בשלבים שונים של החיים בגלל המלכוד שב מצאנו את עצמנו בסוגיה זו: מה רבות הפעמים שנשים מוכשרות מאד נקרעות בין מחויבויותיהן כרעותיותאמהות, לבין הדרישות של קריירה המציבה אתגרים ושדות יצירה התובעים את מירב הכוחות והזמן. מי אינה מכירה את ההרגשה כי כמה שמתאמצים לנווט בין הצוקים והתחום, עדיין נשארים עם התסכול... למצב זה איני יכולה בשום אופן לקרוא שיוויון הזדמנויות: כאשר המשישים אחוזי של המין האנושי נתבעים לשלם מחיר כבד כל-כך כדי ליצור תא משפחתי, ואילו המיני האחוז הנותרים אינם נתבעים לשלם באותה מטבע.

כדי למנוע אי-הבנות, אקדים ואומר שאיני חותרת עשיון לשיתוף מלא ממש של נשים וגברים בבית ובטיפול בילדים - לא מפני שזה איננו צודק, אלא משום שהדבר עדיין איננו נראה לי ריאלי. מה שלדעתי ניתן להשיג בדורנו הוא עידכון של

בלל הצורך לחזור באמות הקריאה בשעת החזרה, לא שמרתי על הכתב החסר בצניטוסים השונים.

⁵ חלכות אשיות פי"ד ה"ח: "האשה שמנעה בעלה מנתשמש המטה היא הנקראת מדרת, ושואלין אותה מפני מה מדרת, אם אמרה מאשתיה ואיני יכולה להבטל לו מריתני בופין אותה לחוציא... לפי שאינה נשואה שתבעל לשניו לה..." (אמנם הרמב"ם קובע ש"שתא לא בתרתי"ו) ואילו בנגוד לפסיקה זו של הרמב"ם בספר פלגו סימן קמ"ד זיה ושאלתם אשה מובאת דעותיהם של כמה מחשובי אשכנז שהם אינם מקבלים טעון זה כסיבה לכפיית תוס': "תשובה אל ה"ר אשר ב"ר יחזקאל ז"ל ואמר כד וזוהו לשונו, אף על פי שרבינו משה ז"ל כתב דכל אמרה מאיז עליו שכופין אותו לחוציא ר"ת ורבינו יצחק ז"ל כתב שאין כופין אותו וחבאו ראיות חזקות וכיון דאיכא פלוגתא דרבנותא למה נכניס ראשינו בין החורים הגדולים ולעשות נט מעושה שלא כד"ץ ולחזירי אשת איש, ועד כי בעונותינו בנת ישראל פרצות ואיכא לפיחש שמה תתן עיניה לאחר וכל הפעושה בטענה זו מרבה מזולתם בישראל, ועל לחבא איני כותב אבל לשעבר אם סמכו על דברי רבינו משה מה שעושה עשוי ותחיה מצורשת."

⁶ מחזור ויטרי הינו חיבור על מחזור תפילות השנה, פרי עטו של ר' שמחה מויטרי מתלמידיו של רש"י, הוא רבי שלמה יצחקי (רבי שלמה בן יצחק), נולד בטררויס, ארפת בשנת 1040 ונפטר בשנת 1105 בבורמז'ה.

⁷ נמצא גם ב- ספר תפילת לרש"י, וב- סידור רש"י.

⁸ הפסק: "אינני שאין זה תענית קבוע... אלא שנתנו חכם בן... מכל מקום אסור לו לאדם להיות פורש מן הצבור. כדאמרוין בפ"ק דיבמות. לא תתנודדו...". כנראה שסיבת תובאתו של הפסק פה ביסופא של חז"ל ש"אסור לו לאדם להיות פורש מן הצבור", דבר שרש"י מתמקד בו מאוד, כפי שמשתקף מלשונו החריפה במקום אחר נגד פורשים אפילו מתוך מניעים של הקפדה יתרה.

⁹ ר' אליעזר בן נתן חי באשכנז בערך משנת 1090 ועד בערך 1170, והיה בן דורם של הרמב"ם ושל רבנו תם.

¹⁰ ראה ב"ק פ"ז ע"א במשנה שם: "תעבד והאשה פגיעתן רעה..." ורש"י על המקום: שאין להם מה לשלם.

¹¹ סימן קטן, במחזורת שלום אלבען, וורשה, תרס"ה.

¹² ש"ז גמרא מפורשת.

¹³ נולד בשנת 11215) בורמז'ה שבגרמניה, ונפטר במבצר אינשהיים שבגרמניה בשנת 1293.

¹⁴ בספרות החלכה חתב "יודעי" מציננת לעתים ואם כי לאו דווקא תמלך) סוג ספציפי של

לרבינים, וכיצד לעבוד בתוך המערות, ואין כאן המקום להאריך בה.

דברי סיום

אנו נמצאים בתקופה של שינויים רדיקלים באשר למעמד האשה. אנו נמצאים בעיצומה של סופת חוריקן חברתית טראומטית, והיותנו בלבה של הסופה מקשה עלינו להבחין בין תהפוכות הרגע ושינויים אורכי טווח. אני יודעת שחדבר נשמע יומרי מאד, אבל נסינו מלמד כי גם קבוצות קטנות מאוד כאשר הן יודעות מה הן רוצות, יש להן כוח סולני רב ועצמה. אולי יוכל הפרום החדש, המאגד בתוכו נשים מוכשרות מאוד ובעלות יזמה ומרץ, לתת כיוון מחדש ולהביא לפריצה מחודשת בנושאים הבעורים שדיברנו עליהם.

אם נרצה אין זו אגדה – אבל זה כן ענין של יחסי ציבור חכמים.

הערות

¹ וכן גם בבראשית ת"א-ב: "זוה ספר תולדות אדם ברא אלקים אדם, בדמות אלקים עשה אותו. ז"ל ונקלה בראם, ויברך אותם ויקרא את שמם אדם ביום הברואים."

² (ראה למשלם דבריה של א. 118. "A Liberating Women's History, p. 118. Bernice Carroll, published, Sex in former professor at the Harvard Medical School, Edward II Clarke, elaborating on his views of the physical dangers of higher Education, in 1872, ... Clarke hypothesized that the active use of the brain required excessive blood and that in the case of women this blood would be drawn from the nervous system and the reproductive organs. Women who went to college, Clarke concluded, were likely to suffer mental and physical breakdowns and possibly sterility."

³ נכתב כנראה בד"ר אהרן ב"ר יעקב הכהן מנרבונו שבפרובנס (שנולדו בטעות ר' אהרן מלויני), במאה ה"י"ג-י"ד, והוא כנראה המהדורר הראשונה של ספר "אורחות חיים", שכתב שנים אחר כך. ספר כלבו כולל חלקות, מנהלים ותקנות בנושאים שונים, ולכן מחוזה סיכום של דורות קודמים.

⁴ רבי משה בן מימון נולד בקרדובה שבספרד בשנת 1138 ונפטר בשנת 1204.

מפיוזי²²

²² הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, מוזדורת תשל"ז, עמ' רכה-רכט.
University of Minnesota Press, Minneapolis 1984, p. 138 ²³

דעי: ידיעת מסורת של התושבעיפ, במובתו משיקולים של שקלא וטריא; ועיין עממי כהן, "מת חידש שמואל חקטן בברכת המנייניו", סיני, צד, א-ב (תשרי-חשוון תשמ"ז), עמי נייז-ע.

¹⁵ עיין למעל: Menahem M. Brayer, *The Jewish Woman in Rabbinic Literature* in Rabinic Literature, במויחז פרק 6, שם נמצאת סקירה מקיפה של מקורות חקשורים בתורת האשה היהודית.

¹⁶ עיין: Beryl Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, (paperback ed.: Oxford 1940; rev. 1951), p. 78; Of Notre Dame Press, 1964; first ed.: Oxford 1940; rev. 1951), p. 78. מחספר האטונומי של תלמידו של אבלארד: *Commentarius Cantabrigiensis in Epistolae Pauli e Schola Petri Abelardi*, II, A. Landgraf, South Bend, Indiana: Notre Dame 1937, p. 434. נתן מוריס, *תולדת החינוך של עם ישראל*, ספר שני – ימי הביניים, ראובן מס, ירושלים 1977, מביא את חקטע תמונוט בעמי 385-386, משם העתקתי את הנוטח העברי של תמונוט, אבל דייקתי יותר באשר למראה המקום.

¹⁷ למקור הערבי, עיין יהושע בלא (עורד), *תשוות חרמבי"ם*, ירושלים 1958, ס' לד, עמי 50-52. מובא בתרגום עברי גם אצל שלמה גרוטיין, *סדרי חינוך מתקופת הרמב"ם*, ירושלים 1962, עמי 70-71, וגם על ידי נתן מוריס, *תולדת החינוך של עם ישראל*, ספר שני – ימי הביניים, ראובן מס, ירושלים 1977, עמי 177, משם העתקתי את תמונוט.

¹⁸ ראה *אולדד הם חשלים*, הוצאת ורטהיימר, ירושלים תשכ"ג, עמ' מת, ש' 14, באמצע חקטע המתחיל: ואומר ברכת כותנים:

¹⁹ ברור משני המדרשים חקשורים במסורתם ששאלה אותו שאלות, כי כוונתו לכל דברי תורה וטעמי מצוות; עיין ירושלמי, סוטה פיג חי"ד: מסרונת שאלה את רבי אלעזר מפני מה חטא אחת במעשה חעל וחן מתים בה שלש מיתות אמר לה אין חכמתה של אשה אלא בפילכה דכתוב וכל אשה חכמת לב בדידה טון, אמי, ל הירקנוט בנו בשביל שלא לחגיבה דבר אחד מן הותרה איגדת ממני שלש מאות כור מעשר בכל שנה, אמר ליה ישרפו דברי תורה ואל ימסרו דומים גם ב- במדבר רב (וילנא) פרשה ט, ד"ק מת וכתב האלות.

²⁰ p. 20, *Psychotherapy and Existentialism*, Peaugton Books, 1973. חתרגום שלי ומכאן דברי הרמבי"ם, חלכות תלמוד תורה, פי"ד חי"א: "יכן הרב שאינו חולך בדרך טובה אעיפ שחכם גדול הוא וכל חעם צריכין לו אין מתלמדין ממנו עד שובו למוטב שטאמר כי שפתי כהן ימפרו דעת ותורה נקשו מפיוח כי מלאך חי צאות הוא, אמר חמנים אם הרב דומה למלאך חי צאות תורה נקשו מפיוח אם לאו אל נקשו תורה

The Fanya Gottesfeld Heller Center for The Study of Women in Judaism
Women in Judaism: Discussion Papers No. 2

The Religious Jewish Woman - Continuity and Change

Dr. Naomi G. Cohen (Haifa University)

© The Faculty of Jewish Studies,
Bar-Ilan University,
Ramat Gan, Israel 52900
tel: 03-5318286
fax: 03-5351233
Email: jwmm@mail.biu.ac.il
<http://www.biu.ac.il/JS/jwmm/>

ISSN 1565-0413
May 1999

**THE FANYA GOTTESFELD HELLER CENTER
FOR THE STUDY OF WOMEN IN JUDAISM**

***Women in Judaism:
Discussion Papers***

The Religious Jewish Woman - Continuity and Change

Dr. Naomi G. Cohen (Haifa University)